

ÚJABB TÖRTÉNETI REGÉNYEK

A MAI TÖRTÉNETTUDOMÁNY SZEMPONTJÁBÓL

ALIG VITATHATÓ, hogy a nemzetek sorsát jelentékeny mértékben irányítják azok a képzetek, melyeket ezen emberi közösségek egésze, vagy vezető elitje létének lényegéről, eredetéről, e világban való hivatásáról magának kialakít. E többé-kevésbé elterjedt, azaz közvéleményszerű hit teszi ki azt, amit közkeletű szóval nemzeti öntudatnak szokás nevezni. Egy olasz szociológus a nemzeti öntudatot két különböző tudatelemre, a „honnan“ és „hová“ mithoszaira bontja fel. Minden népben él valamelyes elképzelés életének korábbi fázisáról és annak a jelen számára való értelméről. A nemzet tulajdonságai és erényei a múltban mutatkoznak meg, abban nyilatkozik meg jelleme és géniusza. Így a „honnan“ mithológiája megszabja a „hová“ mithoszt és egyben azt az irányt, mely felé egy nemzet meggyőződésétől hajtva, sorsát lendíti. Ez a sors pedig összefügg az elképzelések és a valóság viszonyával, a mithosz tehát valóságformáló tényező, fellendüléseknek és összeomlásoknak szülőoka.

A nemzeti öntudatnak történetformáló szerepe, az illúziók és a tények elhajlásának végzetes veszedelme nyilvánvalóvá teszi a nemzeti öntudat realitásának nemzetpolitikai szükségességét, a nemzeti illúzióknak önismeretté való átformálását. A nemzeti öntudat realitása tehát elválaszthatatlan a múlttól alkotott közfelfogás realitásától. Valószerű multszemléletet pedig a történettudomány mellőzésével kialakítani alig lehet, amiből viszont az következik, hogy a tudományosan megalapozott és igaz történet szemlélet egyben a nemzet sorsának alakulása szempontjából kívánatos történet szemlélet is.

Ebből a párhuzamosságból következik a múlt tudományos kutatójának nemzetnevelői hivatása, a jelen múltképéért való felelőssége. E felelősségnek a közvélemény felvilágosításának, a tudományos és etikai szempontú népszerűsítésnek a kötelezettségében, továbbá a más, nem szakszerű hatások ellenőrzésében kell testet öltenie. Mert ne feledjük azt, hogy a nemzeti öntudat csak a népek gyermekkorában irracionális és mithikus jellegű, napjainkban a közvéleményalakítás racionalizálásának korában egyéni kezdeményezésekből, műveltségi befolyásokból tevődik össze. Gondoljunk csak a sajtó, a rádió, a vallási és politikai szervezettség, az irodalom, sőt a képzőművészet közvélemény és így történettudat alakító jelentőségére. Mindezen megnyilatkozások mögött azon erők állanak, melyek céljaiknak megfelelő közvéleményre kívánnak támaszkodni és ennek megteremtése érdekében

a múlt mithosának nagy vonzóerejét is felhasználják. Alig volna érdekesebb feladat, mint megvizsgálni és szételemezni azokat a hatásokat, melyek a magyar közvélemény történeti tudatát a felsorolt tényezők részéről érik. Ezeknek a hatásforrásoknak befolyása, irányítása és ha kell cáfolása alkotja annak a történetírónak a feladatát, akiben megvan a nemzeti sorsközösség érzése, aki nyitott szemmel tekint szét a jelen világában is.

A történetírás ez újértelmű magistra vitae szerepében kétségtelenül hátrányosabb helyzetben lesz, mint a múlt felelőtlen és dilettáns értelmezése, de vannak megnyugtató magyar példaink arra, hogy a közvélemény múltképeért folyó harc nem szükségképpen végződik a tudományosan helytálló nézet alulmaradásával. Talán nem vagyunk túlságosan optimisták, ha azt mondjuk, hogy a magyar közvélemény történeti tudata ma átmeneti állapotot mutat: az „elefántcsonttorony“ szaktudomány jóvoltából érvényesülő dilettantizmus hadállásai az alacsonyabb műveltségi rétegekben érintetlenek, a tudományosan igaz és nemzeti szempontból kívánatos történetnézet kapcsolata ott még távolról sem talált elfogadásra, de kinevelődött már az a közönség is, mely a múlt iránt érdeklődve, nem hajlandó többé magát széplelkű bankvezérek, a középiskola homályos emlékeiből merítő politikusok és a szaktudomány ellen acsarkodó hírlapírók kétes történetírói messzianizmusának kiszolgáltatni. A múlttól rajzolt kép aktuális felelősségének tudatára kell ébrednie mindazoknak, akik ilyen igényekkel lépnek a közönség elé.

Ez a szempont vezet bennünket akkor, midőn néhány, az Árpád-korral foglalkozó újabb magyar regény történetnézetét tesszük vizsgálat tárgyává és így egy aránylag rövid és távoleső időszak ábrázolásaiban mutatjuk ki a magyar történelem két nagy kérdésének, egyrészt az Erdély-Magyarország, másrészt a kelet-nyugat problémájának divatos megoldási módjait és mutatunk rá velük kapcsolatban a történet-tudomány álláspontjára.

AZ ERDÉLYI MAGYAR problémájának igen jellegzetes és ma erdélyi részről gyakori megvilágítását adja Kós Károly regénye *Az ország-építő* (Révai 1934). Az országépítés eposzának nagystílusú felvázolásával a kérdést gyökerében kívánja megragadni.

A kritikus sajátos helyzetben van, midőn a műről történeti szempontból kell szólnia. Feltétlenül el kell ismernie a regénynek történelmi kvalitásait a nyelvezet hangulatossága, a történet tájkeretének mesterei érzékeltetése, a történet végzettszerű ösztönösségének kidomborítása és az epizód szereplők plasztikus jellemzése tekintetében. Mindezek a kiemelkedő tulajdonságok azonban egy oly koncepció szolgálatában állnak, mely tudományos szempontból tarthatatlan, gyakorlati kihatásaiban pedig a magyarság egység tudatára egyenesen káros.

Erdély és Magyarország Kós Károly szerint két eredendően különböző, egymással soha össze nem békíthető műveltség és életstílus hordozója. Ez a különbség nem történeti fejlődés eredménye, azaz az „erdélyiség“ nem a magyar történet ezer esztendejének eredménye, hanem időtlen, szinte szubsztanciális természetű. Erdély már készen

áll akkor, midőn Szent István korában a Királyhágón túl csak megindul az országépítés nagy műve. Első királyunknak e terület megszerzésére irányuló törekvése éppen ezért szinte merénylet Erdély ellen, a magyar életforma kiterjesztésének illetéktelen kísérlete, mely szükségképpen örlődik fel a táj, az emberek, a kultúra titokzatos ellenkezésén. Éppen ezért István élete alkonyán méla lemondással engedi eleve kiszabott útjára az erdélyi életet, melyben a magyarság mindig ott van ugyan, de nem mint tervező, irányító és kultúrateremtő, hanem csupán mint részesedő és befogadó. Az erdélyiség végső lényege pedig a népi, műveltségi és vallási sokféleség, mint a nemzetiségi és felekezeti türelem, a demokratikus szellem értékének melegágya.

Legutóbb alkalmam volt Kós Károly egy nem szépirodalmi, de a regénnyel teljesen azonos felfogású művével szemben a történetírás álláspontját kifejteni és pontról pontra bebizonyítani, hogy Erdély és az erdélyiség nem szubsztanciális lényege, hanem történeti fejlődés eredményei s mint ilyenek minden vonásukban a magyarság kultúratermő művének termékei. Az erdélyi sajátosságok pedig csupán az egységes magyar fejlődés helyi változatai. E megállapításoktól teljesen függetlenül Erdély művészetének vizsgálatánál Gerevich Tibor ugyanerre az eredményre jutott, ami — különböző történeti jelenségekről lévén szó — legfőbb igazolása a felfogás helyességének.

Kós regényének alap gondolatáról szólva, ezért most csak azt óhajtom leszögezni, hogy az erdélyi műveltségnek a vallási, nemzetiségi tolerancia és demokratizmus jegyeivel való felruházása és az abszolutisztikus-oligarchikus Magyarországgal való szembeállítása a jellegzetes kisantant mentalitáshoz hasonló, bár ez egyezésre nem ébredt gondolkodásra mutat Kosnál és néhol más kisebbségi köreinkben.¹

E „transzilvanizmus“ folyományaképpen Kós Országépítője nem bontakozhatik ki a maga igazi nagyságában. Az író Szent Istvánja nem vallásos lélek, hanem a roppant feladatot csupán erdélyi anyja iránt tanúsított bábszerű engedelmesség alapján vállalja. Egész életműve felett egyébként egy különös, szinte elrendelésszerű fátum lebeg, párhuzamául annak az elképzelésnek, melyet az író a kultúrák és nemzetek nem történeti, hanem eredendő mivoltáról magának kialakított.

Míg az „Országépítő“ írója István király alakját a transzilvanizmus színeiben próbálja életrekelteni, addig Harsányi Lajos ábrázolásában („A nem porladó kezű király“ című művében, Szent István Társ., é. n.) az első király műve a kelet-nyugat probléma szemszögéből nyer megvilágítást. A regény tiszteletreméltó világnézeti alapja az a meggyőződés, hogy a magyarság egyetlen reális életeleme a keresztény-katolikus nyugati kultúra. Ennek a kultúrának magvetőjét és hőjét ünnepli Istvánban anélkül azonban, hogy a keresztény-nyugati orientáció mai értelmezésétől akar egy pillanatra is szabadulni tudott volna. Ez nem csupán anakronizmusok elkövetésében bosszulja meg magát, hanem a keresztény-pogány ellentét téves értelmezésében is. István király ellenfelei Harsányi szerint dühödt vallási fanatikusok, akik önkénytelenül is napjaink „turanista“ apostolait idézik fel az olvasó

¹V. ö. a Nouvelle Revue de Hongrie januári számában megjelent „Magyarország és a cseh nemzeti ideológia“ című tanulmányommal.

előtt. Nagyobb baj ennél, hogy István egész nagysága Harsányinál a pogányok kiirtásában és kegyes, csodás cselekedetekben merül ki. Az író ott tévedett, midőn egyedül a legendák alapján rajzolta meg hősének egyéniségét és nem véve észre azoknak sajátos beállításmódját, ugyanúgy kegyes bábot formált a nagy királyból, akárcsak a XI. századi életírók. Míg Kós Károly a keresztényt és a szentet felejtette ki hőséből, addig Harsányinál az országépítő maradt teljes homályban. István műve nem azonosítható a pogányság kiirtásával és egy egyoldalúan „nyugati“ kultúra megteremtésével, mert intézkedéseinek egész sora tanúskodik amellet, hogy célja nem a réginek mindenáron való megsemmisítése, hanem a keresztény világrendhez való idomítása volt. István király halálának 900 éves fordulója felé közeledünk, de e két példából láthatóan egyéniségének és művének hallatlan monumentalitása, jelenhez szóló jelentősége ma sem világosodott meg nemzete előtt.

A KELET-NYUGAT kérdésre egész más természetű feleletet adnak Tormay Cecile és Szántó György regényei.

Miután e folyóirat lapjain legutóbb Tormay Cecile (Az ősi küldött című, Genius 1934) történeti regénye az ő magas esztétikai értékének megfelelő méltatásban részesült, e sorok írója felmentve érzi magát az alól, hogy a regény költőiségét, ábrázolásmódjának kvalitásait újból hangoztassa.¹ Csupán azzal a koncepcióval kíván történeti szempontokból foglalkozni, mely mint élesen kiemelkedő eszmei váz a munkát eddig áthatja. Hősének, Ung vitéznek metamorfózisa a XIII. századi magyarság kelet-nyugat problémájának egyetlen sorsba sűrítése. Valószínűleg e szembeállításban rejlő drámai lehetőségek számlájára Írandó, hogy az író a pogányság és kereszténység ellentétét oly élességgel exponálta, ami nem csupán a XIII. századra vonatkoztatva nemhelytálló, hanem még a XI. századról elmondva is túlzott volna.

Tormay Cecile ábrázolásában a XIII. század magyarja Szent István után 250 esztendővel is csak külsőségekben keresztény, tanulja, de nem érti „a sok jövevény imádságát és zsoldárt“. Ung kísérei számára a kereszténység atyai mindenhatója nem más, mint a „papok haragos Istene“ és harmadfél század után is „új Isten“. Ung kortársai mélyen átérzik a kereszténység komorságának és az élet spontán derűjének ellentétét: Ő odabenn van, a Vérzőkezű és Szenvedő, a Töviskoronás és idekinn vannak a csillagok, az élet, az öröm, a szabadság. Ezért Ung már gyermekkorában ösztönösen kerüli anyjának és pap nagybátyjának komor társaságát, s „kiszökött előlük a pásztorokhoz és hallgatta, ami csodákat régi bálványos dolgokról, pogány táltosokról, s az égnek sok csillagáról, lassan komolyan a tűznél meséltek.“ Ungban minduntalan „ködszerű elnémult emlékek indultak... Folyók partján, szent forrásoknál ősi kútfők írott köveinél, élő fák tövén“. De vannak akik erről a ködös ősi hitről tisztultabb képzetekkel rendelkeznek. Ungnak hazautaztában „tanult boszorkány“ mond jövendőt, s a boszorkánynak bélyegzett Bíbor valójában az ősi hit

¹ Tormay Cecile nagy trilógiájáról utolsó részének megjelenése után, a szerző és műve nagy irodalmi és nemzeti jelentőségének megfelelően, összefüggő méltatást fogunk hozni. *A szerk.*

felkent papnője, aki úgy tudja, hogy szerte az országban számosan vannak még „a szétszört üldözöttek“. Mert érthető volna ezek után az is, hogy a kereszténységtől idegenkedő fél- és egész pogány országban az „új hit“ uralmát csupán az egyház kegyetlen elnyomása tudja fenntartani. Az ellentét szinte dogmatikai élességű, s jaj annak, aki akár a legcsekélyebb dologban is a régi hithez ragaszkodik. Bíbor, mint boszorkány az egyház kulcsának tüzes nyomát viseli testén és nagyapját elevenen temették el „noha nem cselekedett egyebet ő, csak a haját nyiratta, miképpen azok, akik a régi hiten voltak, oszt madárszóból meg pernyéből jövendölt, élő fákhöz ment és kútfőkhöz“. Általában „megöltek mindeneket, kik a mi régi hitünk titkát tudták“.

Az író szuggesztív előadásmódja könnyen keltheti az olvasók tömegében azt a meggyőződést, hogy a középkori magyarság élete meghasonlott imbolygás volt kelet és nyugat, kereszténység és pogányság között és hogy a mai állapot, az öntudatos kereszténység nyugalma vékonyka réteg csupán, ami mögött tragikus századok szerencsétlen áldozatainak árnyai sorakoznak. Miután Tormay Cecile mint költő és az európai keresztény műveltség magaslatain élő ember távol áll minden úgynevezett „turanizmustól“, ez a kérdés regényében egyszerűen a történeti orientáltság kérdése s ezzel kapcsolatban azt véljük, hogy beállítása ellenkezik azzal, amit a kérdésről kútfőink tanítanak, s hogy a magyarság kelet-nyugat problémája összehasonlíthatatlanul békésebb, harmonikusabb, emberibb módon oldódott fel a valóságban.

Induljunk ki egy konkrétumból. Tormay Cecile szerint a pogányságot tűzzel-vassal irtották, a boszorkányokat tüzes kulccsal bélyegezték meg, a pogány szertartások követőit pedig elevenen temették el. Ennek ellenőrzésére vessünk egy pillantást a pogánysággal foglalkozó régi törvényeinkre. István korában bizonyára aktuális volt a régi hit tilalmazása, törvényeiben mégis felettebb enyhe elbírálásban részesültek hívei: „akik hamuban s más effélékben mesterkednek (ez Bíbor nagyapjának esete), igazítsa meg őket a püspök ostorral.“ Még talán ennél is enyhébbek Lászlónak különben statáriálisan szigorú törvényei: „aki pogány módra kutak mellett, avagy fának és forrásnak és kőnek ajándékot ajánl, akárki legyen egy ökörral bűnhődjék“. Azaz ugyanolyan büntetésben részesül, mint István törvényében a vasárnapi munkatiltalom megszegője. A büntetések szelídségét csak az tudja értékelni, aki tudja, hogy a tulajdon ellen elkövetett legcsekélyebb vétségek halállal vagy testcsonkítással toroltattak meg. Vájjon oly szívós lehetett-e a pogánysághoz mint valláshoz való ragaszkodás már a XI. században? Aligha, hiszen Kálmán törvényeiből még ezek az enyhe büntetések is kimaradtak, jeléül annak, hogy nem volt többé kire alkalmazni. Ami pedig a boszorkányokat illeti, azok már László idejében is csupán a prostituáltakkal egyező elbánásban részesültek, Kálmán pedig a hivatalos egyházi felfogás szellemében hallani sem akart létükről. A pogány hit természetes és nem erőszakos letűnésére vonatkozó negatív bizonyítékokon kívül pozitív tények is állnak rendelkezésünkre annak igazolására, hogy a keresztény hit a XI—XII. század fordulóján végleg meggyökeresedett s a magyarságnak meggyőződéssel vallott hite volt. S most adjuk át a szót egy idegen szer-

zetesnek, a valószínűleg francia származású Albericus-nak, Kálmán törvényei összeírójának: „Mert István király idejében, amidón is az ő egész népe barbár szokásokban sinlett volna, és mint tudatlan és erőszakkal való keresztyén, rugoldozék a szent vallás intő ösztökéje ellen, és a büntetés bosszuló vesszejét visszamaradossa vala, szükség volt az egyházi fenyíték erejére, hogy a hitetleneket megtérítse, a megtérteknek pedig a bűnön való bánat igazságát szolgáltatassa. De a mi nagy keresztyén királyunk, Kálmán, az ő galambi szelídségének tisztaságában és jeles tulajdonságainak minden ékességében, minekutána látta, hogy a felserdült hit immár a tökéletes isteni félelemnek erejébe öltözött volna, arra adta elméjét, hogy a törvény láncának kötelit bölcsen megtágítsa; méltatlannak tartván mintegy, hogy a törvény bosszújától való rettegés gyötörje a hitnek szabad akaratú bajnokát, kit a megismert igazság vallásától a halál árnyéka sem tántorítana el többé.“

A pogány múlthoz való harmonikus viszonyoknak tipikus szószólója II. Béla királynak egykori jegyzője, a XII. század „felvilágosodásának“ jellegzetes magyar képviselője. A magyar honfoglalás előadásában éppen úgy a gondviselés hőseinek állítja be a pogány fejedelmeket, mint a „szent királyokat“. Literátori önérzettel beszél a parasztok csacska és hazug meséiről, de pogány mondákkal szövi át tudós racionalizmustól áthatott előadását és egy helyen szószerint idéz a pogány ősök honszerzéséről szóló, aligha keresztyén eredetű hősi éneket. Ez a helyzet a XIII. században sem változott. Az egyház új harcos katonái a domokosok voltak, azok, akik a magyarság keleten maradt pogány töredékeit felkeresték. Oly ellentétről tehát, mint aminőt a regény feltételez, forrásaink mit sem tudnak. Tudunk azonban arról, hogy a XIII. század embere a keresztyéniséget végleges életformájának tekintette. IV. Béla egyik oklevelében olvasunk arról a testvérpárról, akiket a tatárok gyermekkorukban hurcoltak magukkal s akik felcseperedve az első kínálkozó alkalommal hazaszöktek. Mi hozta őket haza, ha nem keresztyén-emberi mivoltuk kiirthatatlan tudata?

A szaktudomány tudja, hogy a XI. századi történetünk nagy ellentétei nem vallási, nem „dogmatikai“ ellentétek, hanem dinasztikus és életstílustermészetűek, melyek a század végén egy archaikus ötvözetű keresztyén kultúrában olvadtak fel, éppen úgy ahogy ez a középkor folyamán mindenütt és minden népnél bekövetkezett. Történetileg és etnológiailag egyaránt téves volna a magyarság ősi hitét pozitív vallás értelemben felfogni és ebből oly ellentétre következtetni, ami csak tételes vallásoknál képzelhető el. A magyarság vallásában, annak henotheisztikus elemeiben megvolt a keresztyéniséggel való összhang lehetősége. A mindeneket teremtő és kormányzó számára a keresztyén hit terjesztői nem vettek kölcsön semmiféle idegennyelvű szót, hanem azt az Isten ősi magyar szavával érzékeltették.

Ugyancsak a tatárjárással és előzményeivel foglalkozik Szántó Györgynek Babel Tornya (Dante, é. n.) című regénye is. Míg Tormay Cecilénél a kelet-nyugat probléma sajátos fogalmazása esztétikai célokat szolgál, mögötte világnézeti azonosulás az ábrázolt állapotokkal nem mutatkozik, addig Szántó György egész leplezetlenül érvényesíti

a múlt ábrázolásában a maga világnézetét. Műve így tipikus példája a múltba való felelőtlen kiruccanásnak, a „történetlen történeti regények“ divatos „műfajának“. Szerző szintén a XIII. századi magyarság világhelyzetét óhaajtja megvilágítani. A regény hőse egy magyar építő, aid a távoli Brüsszelben tanul és akit művészi álmai megvalósításának vágya hoz vissza keleti hazájába. De nemcsak a gótika álma az, mellyel János a Duna síkján megjelenik; egy különös hideg északi lányt hoz magával, akinek alakjában és szerepében a nyugat lényegét és szerepét kívánja jelképezni. E szimbolika jelentéséhez tudni szükséges, hogy a nyugat e leánya mielőtt Jánossal keletre ment, városának egy hírhedt csapszékében szolgálta ki a nem csupán ételreitalra odavetődőket. Nyugat rejtélyes leánya új hazájában nem tagadja meg előéletét és rövidesen Esztergom nőfaló ispánjának karjába szédül. János hűtlen feleségével együtt tagadja meg a nyugatot és annak hazájába plántált kultúráját. Mint Esztergom falainak építője elárulja a terveket a tatároknak, közéjük áll, tatár ruhát ölt és velük pusztítja végig az országot, hogy legvégül ködös vallásbölcseleti meggondolások után búcsút mondjon új barátainak és az építés széplelkű nosztalgiájában visszatérjen azokhoz, akiket elárult.

E zavaros koncepció sok lehetőséget nyújt szerzőnek arra, hogy egymással keveredő turanista, de ugyanakkor keleti mivoltát szégyenlő nézeteit feltáralja, kifejezést adjon a középkori vallásosság őszinteségében való kételkedésének, rosszalását éreztesse a demokráciaellenes magyar uralmi rendszerrel és annak nemzetiségi politikájával. Lássunk néhány szemelvényt: A tatárjárás előtti kor magyarja szerint a hunok és avarok „testvénemzeteink“, a magyar a „nagy mongol nép testvérága“. János a tatár ruhában „szabadabban lélegzett“ örült neki és úgy érezte, hogy mindig ilyet kellett volna hordania. De nemcsak a renegát építőmesternek vannak ilyen képzetek. Béla nádorán, Tomaj-nembeli Dénesen, a tatárbetörés egyik első áldozatán is ily furcsa emlékek hatalmasodnak el: „Ázsiai lankásokon sokszor evett álmában szalonnát stb.“ Julián barát, akit mi úgy ismertünk a történelemből, mint a hitterjesztés hősét, ködös vallásbölcseletivé alakul az író kezében. Midőn értesül, hogy a tatár sereg visszatakarodik hazájába, kiszökik Clissa várából és hozzájuk csatlakozik, mert „Ázsia hív, az a föld, ahonnan előjöttek az istenek, emberek és állatok.“ Szántónak szemelláthatólag rossz véleménye van a magyar középkor szociális és nemzetiségi szelleméről. Természetesen a XVI. századból visszavetített jobbágy fogalmával operál és nem tudja, hogy nálunk pl. soha nem volt *ius primae noctis*. Hatásosan jellemzi a tótság és a magyar urak viszonyát: „a kékszemű szálas embereknek nem is ötlött eszébe, hogy... fehér testű leányaikat ezeknek a magyar uraknak dédapái gázolták maguk alá.“ Feltett szándékunk ellenére, hogy apró tévedésekre nem vadászunk, lehetetlen szó nélkül elmenni Szántó történői ismereteinek felületessége mellett. Míg a többi íróknál legfeljebb erőszakolt és helytelen interpretációkkal találkozunk, addig Szántó regényéből az elemi tények nemismerése tűnik ki. II. Endre felesége, az Andechsiek tiszta német családjából származó Gertrud, szerző szerint „kövér olasz nő“, a gótikát a bizánci stílus előzi meg;

Kálmán, Tótország hercege, a felvidéki seregeket vezeti (Tótország t. i. a középkorban Szlavóniát jelenti) stb.

AZ EDDIG TÁRGYALT művek mind megegyeznek abban, hogy súlyos vagy súlyosnak vélt mondanivalóikat adják elő a történeti regény köntösében. Velük ellentétben Farkass Jenő kétkötetes Éda című regényében (Csokonai, é. n.) egy régebbi romantikus historizáló irány hívének mutatkozik s ez a különbség nem mindig az ő hátrányára üt ki az összehasonlításnál. Mesélni akar a múltból s bár ezt sokszor naív beállítások kíséretében cselekszi, műve nem csupán történet szemléletalkító hatása szempontjából bizonyul veszélytelennek, hanem érdekesebb, olvashatóbb is, mint pl. Szántó álmonumentális regénye. Az Árpádok ragyogó galériájából csodálatosképpen Kun László, ez a szerencsétlen Attila-paródia ragadta meg az író figyelmét s immár második regényében szenteli tollát annak, hogy tudományosan kétségtelenül beigazolt vádakkal szemben tisztára mossa. László e rehabilitása és a „mérgező vipera“ Édának naiv idealizálása egyaránt a Jókai nyomán induló romantikusnak mutatják az írókat.

A regények megbeszéléséből az olvasó könnyen gondolhat arra, hogy túlzott igényeket támasztunk a múltat megszólaltató írókkal szemben. Pedig a történetíró tisztában van azzal, hogy új megállapításokat nem innen kell várnia, tudja azt is, hogy az író egyben nem szaktudósa a történelemnek. Egyetlen egy dolgot vár el csupán, azt, hogy ragaszkodjék ahhoz, amit a korról mint pozitívumot tudunk és ehhez adja a művészi életre hívásnak azt a pluszát, melyet a tudomány embere talán érez, de a „wie es eigentlich gewesen“ normája alapján ki nem fejezhet.

Ezeket az igényeket a tárgyalt összefüggésben leginkább kielégíti Makkai Sándor Táltos királya (Genius, 1934). Makkai művén szemmel látható, hogy Hóman Bálint új középkor-előadásának hatása alatt keletkezett — ez a hatás különben a többi regényen is megfigyelhető, sőt középkori tárgyú regényeink nagy elszaporodása egyenesen összefüggésbe hozható Hóman nagy szintézisének megjelenésével, — Makkainál az olvasó az első lap' után megállapíthatja a világos és racionális vonalakkal dolgozó történetíró és a plasztikusan alakító művész szerencsés összetalálkozását. Makkai nem akar többet tudni a múltból annak hivatott bűváranál, nem kísérletezik „új“ megvilágításokkal és lemond a kétes értékű történet-filozófálgatásokról. A szaktudomány biztos irányítása mellett elkerüli természetesen a kelet-nyugat és erdélyi-magyar problémának azt a poláris-dialektikus szembeállítását is, mely Kós vagy Szántó regényét oly élettelené teszi. Mindezekről lemondva megpillantja az igazi történet-művészi feladatot: a kor életre keltését az egyénben és az élet mindennapi dinamikájában egyaránt. A historikus csak elismeréssel hajolhat meg Makkai szinte látónoki emberábrázolása előtt. Az a néhány szó, melyben IV. Béla élénk állítja, elég ahhoz, hogy ráismerjünk úgy, ahogy néha az interpretáció ritka közvetlen pillanataiban megjelenik előttünk: igen, így ülhetette meg a lovat, ilyenformán beszélhetett híveivel, ilyen lehetett komor királyi bánatában

és magánosságában. De ilyen kellett hogy legyen apja, jellembeli ellentéte és politikai ellenfele, II. Endre, az öreg király fiatal felesége és démoni jellemű nádora, Apodfia Dénes is.

A jellemalkotáson túl a mindennap történetisége is szóhoz jut a Táltos királyban. A társadalom forrongó erői, melyeket a tudomány csak általános mivoltukban ragadhat meg, egyéni sorsokhoz rögzítve, ritka elevenséggel mutatkoznak meg. De a székelyek életéből vett epizódok emberi derűje megmutatja az élet időtlen hullámszerűségét, azt, ami szükségképpen kiesik a tudós rostájából. Makkai a történeti poetica licentiának néhány klasszikus példáját szolgáltatja regényében. Legyen szabad egyet annak szemléltetésére említenünk, hogy a művész hogy magyaráz meg oly dolgokat közvetlenül olvasójának, amihez a fogalom emberének hosszú elméleti fejtegetésekre van szüksége: „A király ebben a pillanatban, mintegy önfeledten kinyújtotta a bal kezét. Amint ez a kéz a takarón pihent, Tomaj világosan láthatta rajta az Árpádok babonás hat ujját. A kisujj és a gyűrűsujj között nőtt ez a különös tizenegyedik, teljesen hasonló a kisujjhoz, de kemény, hegyes és görbe körömben végződött, akárcsak valami ragadozó madaré. Most eszébe villant, hogy a király rendesen mennyire titkolja ezt a furcsaságát és hogy néha mennyire félszeg emiatt a magatartása. Többször megfigyelte, hogy a tenyerébe görbítve tartja s összeszorítja felette ujjait, amiért balja nyomoréknak látszik az avatatlanok előtt. Bizonyára most is csak úgy történhetett, hogy gondolatainak hevében megfélemedezett magáról. Ennek a tizenegyedik ujjnak, mely ismét és ismét föltűnt az Árpád-család férfitagjainál, igen sok része volt abban, hogy valami félelmes és babonás tisztelet vette őket körül, amihez még hozzájárult zárkózott komorságuk fensége, szokatlan magasságú termetük és az a megnevezhetetlen mélabú, mely mint a leselkedő halál árnyéka folytonosan ott lebegett körülöttük.“

Egyetlen adatunk sincs erről a legendás testi tulajdonságról, de az ősi dinasztia kiválasztottságát és az alattvalókban élő hősi-mágikus tekintélyt találóbban jellemezni alig is lehetett volna. Makkai regénye csak egyetlen vonatkozásban kifogásolható: túlzott racionalizmusában. Hősei sokszor nagyon is tudják, hogy mi történik velük és körülöttük, nagyon is a dolgok felett bölcselkednek (néha kevésbé költőien), ami bizony nem adatik meg a történet árjában ösztönösen mozgó embernek.

E különböző értékű történeti regények áttekintése után úgy érezzük, hogy a magyar közvélemény történeti tudatának sorsát a hibák és fogyatkozások dacára sem szabad pesszimiztikusan megítélnünk. A történeti regény területén határozott tisztulás érezhető és e néhány őszinte szó is csupán ezt a célt kívánta szolgálni.

DEÉR JÓZSEF